

ŐSKORI EMLÉKEK ÉS GYŰJTEMÉNYEK MAGYARORSZÁGON

Sorozatszerkesztő
VISY ZSOLT

A kötet szerkesztői
JEREM ERZSÉBET és MESTER ZSOLT

Technikai szerkesztő
CSEH FRUZSINA

Szerzők
CSEH FRUZSINA, JEREM ERZSÉBET, KALICZ NÁNDOR,
MESTER ZSOLT, NOVÁKI GYULA, VICZE MAGDOLNA

HONTI SZILVIA és NÉMETH PÉTER GERGELY
KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

ARCHAEOLOGUA

A kötet megjelenését támogatta a Nemzeti Kulturális Alapprogram

Borítókép

Szabadhídvég-Pusztavár légifotója
Szabó Máté (Pécsi Légirégészeti Téka)

Térképek

Rennerné Székelyhidi Mária (Euro-Midi Kft.)
Iván Mária (Narmer Építészeti Stúdió)

Fotók

az egyes képaláírásokban feltüntetett szerzők

Rajzok

Kőnig Frigyes és Nováki Gyula

Felületmodellek

Vasáros Zsolt (Narmer Építészeti Stúdió)

Szöveg

Cseh Fruzsina (Cs. F.), Honti Szilvia (H. Sz.),
Jerem Erzsébet (J. E.), Kalicz Nándor (K. N.),
Mester Zsolt (M. Zs.), Németh Péter Gergely (N. P. G.),
Nováki Gyula (N. Gy.), Vicze Magdolna (V. M.)

Magyar nyelvi lektorálás

Donkó Katalin

© ICOMOS Történelmi és Régészeti Emlékhelyek,
a szerzők és az Archaeolingua Alapítvány

HU ISSN 1218-5418
ISBN 978-963-8046-91-8

Sorozatterv: Kemény Zoltán
Borítóterv: Jerem Erzsébet
Tördelés és layout: Kardos András
Nyomdai előkészítés: ARCHAEOLINGUA Alapítvány
Nyomda: AduPrint Kft., Budapest

Előszó

Az Itinerarium Hungaricum sorozatot Hajnóczy Gyula professzor, az ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottság Régészeti Műemlékhelyek Szakbizottságának akkori elnöke képzelte el, tervezte meg és indította útjára 1995-ben. Célja a tudományos eredmények minél tágabb körben való közkinccsé tétele volt, amit a római kori régészeti műemlékhelyeket bemutató kötet bevezetőjében a következőképpen fogalmazott meg: „A cím azt jelenti, hogy e könyv útikalauz, amely a klasszikus múltba vezet vissza, és olyan emlékekről szól, amelyek régészeti feltárások útján a földből születtek újra.” E kötetet ő és e sorok írója hozta tető alá Mezős Tamás és Nagy Mihály közreműködésével.

Az eredetileg 11 kötetesre tervezett sorozatnak azonban eddig csak ez az egy kötet jelent meg, igaz, a magyaron kívül angol, német és olasz nyelven is. A hosszú szünetet részben Hajnóczy Gyula halála okozta, de 2000-tól újabb lendületet vett a sorozat előkészítése és szerkesztése. A Régészeti Műemlékhelyek Szakbizottsága szerkesztői ülésein folytatott viták eredményeként a korábbi sorozatterv tartalma és felosztása részben átalakult. 2002-ben úgy döntöttünk, hogy ugyan a korábbi tervben foglaltak szerint, de azt némileg módosítva, először a régészeti módszerekkel feltárt emlékek bemutatására törekszünk, és mivel a középkori emlékek ismertetése hiányos és érthetetlen lenne csupán a mostani államhatárok keretein belül, e kötetekben rendre kitérnének a szerzők a határon túli emlékhelyekre is. Ez azonban azzal a következménnyel jár, hogy az e korszakok emlékeit bemutató munkákat több kötetre kell osztani:

- I. Óskor
- II. Római kor (megjelent)
- III. Népvándorlás és honfoglalás kor
- IV/a. Árpád-kor - Dunántúl
- IV/b. Árpád-kor - Alföld (és Erdély)
- IV/c. Árpád-kor - Észak-Magyarország (és Felvidék)
- V/a. Anjou-kor - Mohács: Dunántúl
- V/b. Anjou-kor - Mohács: Alföld (és Erdély)
- V/c. Anjou-kor - Mohács: Észak-Magyarország (és Felvidék)
- VI. Török kor
- VII. A Rákóczi-szabadságharc kora

A kötetek előkészítése és megírása az egyes kötetekre felkért szerkesztők irányításával megkezdődött, illetve folyamatban van. Az őskori emlékeket bemutató kötet szerkesztését Poroszlai Ildikó vállalta magára, aki azonban 2006-ban váratlanul elhunyt. Munkáját Jerem Erzsébet vette át, aki sikerre vitte a kötet ügyét.

A nagy elismerést kivívó és nagy keresettségnek örvendő Itinerarium Hungaricum sorozat újabb, az őskori régészeti műemlékhelyeket bemutató kötetét kegyelettel ajánljuk Hajnóczy Gyula és Poroszlai Ildikó emlékének.

Pécs, 2008. szeptember 8.

Visy Zsolt
elnök

ICOMOS
Régészeti Emlékhelyek Szakbizottsága

Őskori emlékek és gyűjtemények Magyarországon

Az őskor múltunk legtávolabbi és leghosszabb időszaka, melyet az emberi kultúra felbukkanásától az írásbeliség megjelenéséig számítunk. Magyarország területén a régészetileg biztosan kimutatható első emberi megtelepedést a vértesszőlősi előembertelep képviseli mintegy 350 000 évvel ezelőttről, s az írásbeliséget pedig a Dunántúlnak a rómaiak általi meghódítása hozza el a Kr. u. I. században. E többszázézer év leforgása alatt rendkívül sokszínű és változatos történelmet vetítenek elénk a feltárt régészeti emlékek: barlangi és szabad ég alatti táborok, falvak, településdombok, földvárak, temetők és egyéb lelőhelyek.

Köszönhető ez annak, hogy földrajzi helyzeténél és természeti adottságainál fogva a Kárpát-medence – s benne a mai Magyarország területe – mindig is találkozási pont és összekötő kapocs volt „Kelet és Nyugat határán”, ahogyan a Magyar Nemzeti Múzeum állandó régészeti kiállításának címe is kifejezi. Az Alpok és a Kárpátok magasba nyúló hegyvonulatai nemcsak védőn körülölelik a tágas medencét, hanem különös jelentőséget is kölcsönöznek neki, mert a rajta áthaladó Duna völgye jelenti az egyetlen közvetlen összeköttetést Nyugat-, Közép- és Délkelet-Európa között. A kontinens második leghosszabb folyója természetes útvonalat kínált nemcsak az emberek, növények és állatok, hanem az anyagi és kulturális javak áramlásához is. Ehhez az északnyugat-déleleti irányhoz, észak-déli útvonalak is társultak, amilyen a földközi-tengeri Spondylus-kagyló útja a neolitikumban vagy a borostyánkő út a vaskorban.

Környezetregészeti kutatások is igazolták, hogy a Közép-Duna-medencében Európa három nagy természetföldrajzi régiója találkozik: a nyugati óceáni, a keleti kontinentális és a déli mediterrán, s ez klimatikus vonatkozásban is érvényesül napjainkig. Az óceáni éghajlati hatás a Dunántúl nagy részét érinti, míg a kontinentális hatás az Északi-középhegységre és az Alföld északi részére terjed ki, a mediterrán éghajlat pedig elsősorban a Dunántúl délkeleti szegletét és az Alföld déli felét vonja hatása alá. Az ebből fakadó különbségek megfigyelhetők a növényzet és az állatvilág összetételében ugyanúgy, mint a talajtípusok elterjedésében. Nem meglepő, hogy a régészeti kultúrák földrajzi elterjedése terén ugyanezt tapasztaljuk az őskorban. A Dunántúlon lakó népcsoportoknak Ausztrián és Nyugat-Szlovákián át nyugat felé voltak szoros kapcsolatai a paleolitikumtól kezdve egészen a vaskorig. Az észak-magyarországi lelőhelyeken feltárt kőeszközök különleges nyersanyagai bizonyítják, hogy a felső paleolitikum vadászai kapcsolatban álltak az ukrainai területen élő csoportokkal. A keleti országrészre a sztyeppvidék felől érkeztek betelepülők a rézkorban és a vaskorban, s ugyanígy a déli területekre a Balkán felől, különösen a neolitikum és a bronzkor elején. A késő neolitikum és a középső bronzkor teljeli a Tisza-vidéken a legészakibb elterjedését jelentik e mediterrán eredetű, fejlett gazdálkodási és települési móddal rendelkező civilizációknak.

Ez a gazdag kulturális örökség körülvesz bennünket mindennapjainkban, még ha nem is mindig tudunk róla. Megőrzése az utókor számára nemcsak a régészek és muzeológusok feladata. A legnagyobb törvényi szigor és a legnagyobb anyagi és emberi erőfeszítés sem képes megőrzésére, ha nem figyelünk, és nem fordítunk rá gondot mindannyian. Ennek záloga pedig – meggyőződésünk szerint – az, ha megismerjük és megtanuljuk megbecsülni értékeit. Az őskori emberek emlékei többnyire nem látványosak. Egy egyszerű földsánc, egy törött cserépedény, egy pattintott kőszerszám, egy marék állatcsont, egy szerény sír az által válik – sokszor felbecsülhetetlen – értéké, amit el tud nekünk mondani a régmúlt idők embereinek életéről. Ahhoz, hogy közvetítsék mindazt az információt, amelyet évszázadokon, évezredekken keresztül őriztek a föld mélyén vagy a föld felszínén, szükség van a szakemberek gondos legyén, a régészek és a természettudósok nem nélkülözhetik a földben és a földön található emlékekkel kapcsolatba kerülő nem szakemberek támogatását sem. Földművelők, bányászok, építők, kirándulók, járókelők odafigyelése és segítsége nélkül az örökség védelme végtelen és kilátástalan küzdelem. Útikönyvünket azzal a szándékkal készítettük, hogy minden érdeklődő ember, fiatal és idős egyaránt, tájékozódhasson a bennünket körülvevő, az évezredek során létrejött kultúrájában.

Ellentétben az *Itinerarium Hungaricum* sorozat első kötetében bemutatott római kori – főként építészeti – emlékekkel, az őskori régészeti lelőhelyek sajátossága, hogy többségük ma még nem látványos turisztikai célpont. Ez a körülmény különösen indokolja, hogy az útikönyvben megpróbáljuk láttatni a különböző karakterű lelőhelyeket és tárgyi emlékeket. A modern vizualizálási eszközök (virtuális modellezés, térbeli rekonstrukciók, digitális felületmodellek stb.) segítségével úgy lehet megmutatni az egykori valóságot, hogy az szinte átlátható. A rajzokon, fotókon ábrázolt leletek által igyekeztünk érzékeltetni az egykori emberek anyagi kultúráját. Az útikönyv illusztrációi és leírásait felhasználva ne sajnáljuk szabadjára engedni teremtő fantáziánkat sem a felkeresett helyszíneken, sem a múzeumok meglátogatásakor, hogy

teljesebbé váljon az élmény. Napjainkban szerencsésen egyre szaporodnak azok a kiállítások, bemutatóhelyek, régészeti parkok, ahol ehhez vizuális segítséget is kaphatunk.

Magától értetődik, hogy az útikönyvben bemutatott és meglátogatásra javasolt helyszínek csak töredékét jelentik az országban ma ismert több mint ötvenezer régészeti lelőhelynek és emlékeknek. Az elkertülhetetlen válogatásnál nem volt könnyű dolgunk. Mivel az útikönyvnek a turizmust kell szolgálnia, az impozánsabb, jól megközelíthető helyeket részesítettük előnyben. Ugyanakkor célunk volt az őskori régészeti örökségünk mind teljesebb megismertetése is, így nem hagyhattuk ki az egyes korszakok vagy kultúrák szempontjából kiemelkedő lelőhelyeket, még ha ott ma már nem is sokat lehet látni. Kötetünk jellegéből és terjedelmi korlátaiból fakadóan csak arra vállalkozhat, hogy ráirányítsa a figyelmet az emlékekre, s hogy felkeltse irántuk az érdeklődést. További tájékozódásra ajánljuk az egyes helyszíneknél feltüntetett népszerűsítő és szakirodalmakat, valamint a magyarországi régészet eredményeit összefoglaló legutóbbi mű őskori fejezeteit: Magyar régészet az ezredfordulón. (Főszerkesztő: Visy Zsolt) Budapest, 2003.

A kötet szerzőiként és szerkesztőiként reméljük, hogy sikerült bemutatni rendkívül gazdag őskori emlékeink legjavát. Szeretnénk, ha ez a kis útikalauz is hozzájárulna ahhoz, hogy a történeti és régészeti érdeklődésű olvasók, s rajtuk keresztül egyre többen megismerjék, értékeljék és őrizzék mindazt, „mit ránk hagytak a századok”.

Az őskori utazáshoz jó szórakozást, fizikai és szellemi kalandozást kívánnak valamennyi közreműködő nevében a szerkesztők.

Jerem Erzsébet és Mester Zsolt

Óskori kirándulás Magyarországon az Itinerariummal

Az ország területén meglátogatásra javasolt helyszíneket hét régióba csoportosítottuk. Ebben nem a közigazgatási beosztást, hanem a turizmus gyakorlati nézőpontját tartottuk szem előtt.

- I. régió: Budapest területe és a Dunántúl északkeleti része (Pest, Komárom-Esztergom és Fejér megye)
- II. régió: a Dunántúl északnyugati része (Győr-Moson-Sopron és Vas megye)
- III. régió: a Balaton tágabb környéke (Veszprém, Zala és Somogy megye)
- IV. régió: a Dunántúl délkeleti része (Tolna és Baranya megye)
- V. régió: az Északi-középhegység nyugati fele és az Alföld északnyugati része (Pest, Nógrád, Heves és Jász-Nagykun-Szolnok megye)
- VI. régió: az Északi-középhegység keleti fele és az Alföld északkeleti része (Heves, Borsod-Abaúj-Zemplén és Hajdú-Bihar megye)
- VII. régió: az Alföld középső és déli része (Jász-Nagykun-Szolnok, Bács-Kiskun, Csongrád és Békés megye)

Minderről áttekintést adnak a kötetben elhelyezett, régióként eltérő színű térképek. Az első belső borító térképe az ország Dunától nyugatra eső részét ábrázolja az I-IV. régiókkal, a hátsó belső borítóé pedig a Dunától keletre eső részt az V-VII. régiókkal. A fejezetek élen az adott régió térképe szerepel. Azért, hogy jobban olvashatóak legyenek, az I. régió kivételével e térképeket két oldalon helyeztük el. A bal oldalra a régió nyugati, a jobb oldalra a keleti fele került, s a szélükön levő átfedés lehetővé teszi az útvonalak követését.

A régiókon belül a helyszíneket kirándulási útvonalakra fűztük fel, amelyek a fejezeteken belül ennek megfelelő sorrendben követik egymást. Így ez a hosszabb túrák mellett segítséget nyújt egy-egy körzet bejárásához is. A javasolt helyszíneinken vagy azok közvetlen közelében még számtalan nem őskori régészeti, kultúrtörténeti és turisztikai látnivaló is érdemes lenne megtekintésre, ám ezeknek puszta felsorolása is messze túlhaladná témánk kereteit. A természeti értékekre több helyen utalunk, de távolról sem a teljesség igényével.

A kirándulások tervezését próbáltuk segíteni a helyszínek fejlécén elhelyezett jelölésekkel. A fejléc színe azonos a régió térképével. A fejléc bal oldalán látható betű és szám a szokásos módon adja meg a hely koordinátáit. Ezek alapján kikereshetők a belső borítón lévő térképeken.

A fejléc közepén a fényképezőgép mellett szereplő szám arra utal, mennyire „látványos” a helyszín. Három kategóriát állítottunk fel: a 3-as szám a leglátványosabbat jelöli, amely megnézésre feltétlenül ajánlott. A 2-es szám olyan helyszín, ahol az őskori emlékből kevesebb látható. Az 1-es számmal azokat a helyszíneket láttuk el, ahol az őskori emlékből már szinte semmi sem maradt, de a lelőhely jelentősége miatt a hely „atmoszféráját” érdemes érzékelni, s a leírás alapján az őskori emberek világát odaképzeltelhetjük.

A fejléc jobb oldalán a bakancs melletti szám a helyszín felkeresésének „nehézségi fokát” jelzi. Az 1-es szám a járművel, illetve könnyű sétával elérhető helyet jelöli, a 2-es számú meglátogatása jelentősebb túrát igényel, a 3-as szám az igen nehezen elérhető helyszínre utal. Mind a látványosságai, mind a nehézségi kategóriák csupán tájékoztató jellegűek, hiszen minden ember számára más a szép és a nehéz.

Annak érdekében, hogy útikönyvünk minél könnyebben használható és áttekinthető legyen, az egyes helyszínek ismertetésének felépítése is egységes.

A fejléc alatt a helynév olvasható, amelynek első tagja mindig annak a településnek a neve, amelynek közigazgatási területéhez a helyszín tartozik. Kivételes esetekben előfordul, hogy a régészeti szakirodalomban nem ezzel a településnévvel került be a lelőhely, erre a szövegben utalunk. A helynév többi tagja a helyszín pontosabb megnevezését adja.

Az ismertetés első egysége a helyszín megközelítésének leírása. Ezek legnagyobb része régészeti lelőhely. Ilyenkor általában a megközelítés módját a településhez képest adjuk meg. A múzeumok és bemutatóhelyek esetében a cím (utca és házszám) feltüntetése elengedőnek tűnt, amennyiben ez az egyszerűbb. Ezen helyszíneknél a jelenleg érvényes nyitva tartási időt is feltüntetjük. Mivel változások lehetségesek, egy információs telefonszámot is megadunk, amelyen érdeklődni lehet. A nemzeti parkoknál a megközelítés azok turisztikai központját adja meg, ahol általában a legfontosabb, legérdekesebb látnivalókat bemutató kiállítás is található, s ahonnan a park meglátogatását szervezik.

Az ismertetés következő egysége a leírás. Ez tartalmazza a szakmai információkat a kutatás jelenlegi állása szerint. A régészettudomány állandó fejlődése miatt a lelőhelyek megítélése, értelmezése, a velük kapcsolatos ismereteink akár többször is változhatnak a felfedezésük óta eltelt időben. Részen ez indokolja, hogy a leírásban kutatástörténeti adatok is szerepelnek. A leírás java azokat az ismereteket közli, amelyeket a lelőhelyről ma tudunk. Ez kiterjed az előkerült

leletekre, az azonosított régészeti kultúrákra és korszakokra. Ahol lehet, ott utalunk arra is, hogy a leletanyag melyik múzeumban látható. A leírás részletessége nagyon változó, köszönhetően annak, hogy mennyire részletesen kutatott maga a lelőhely, illetve hogy az információk mennyire tarthatnak számot a nagyközönség érdeklődésére, valamint hogy azok mennyire elérhetőek népszerűsítő irodalmakban.

Az ismertetés utolsó egysége az irodalomjegyzék. A listában többnyire csak egy válogatás szerepel a lelőhelyre vonatkozó szakirodalomból. Nem volt könnyű a válogatás, hiszen a legfontosabb publikációk, szakcikkek, tudományos monográfiák mellett az ismeretterjesztő irodalomra is igyekeztünk figyelemmel lenni. Éppen emiatt elkerülhetetlen volt, hogy a jegyzékbe idegen nyelven megjelent szakirodalom is bekerüljön.

Nagyon kevés kivételtől eltekintve, az ismertetésekhez illusztrációk társulnak. Ezek között találhatók tájfestők, légifényképek, dokumentációs rajzok, rekonstrukciók, tárgyi leletekről készült fotók és rajzok. Az illusztrációk célja egyrészt benyomást adni a meglátogatásra javasolt helyszínről, másrészt ízelítőt adni a régészeti leletanyagból, harmadrészt segíteni az őskori emlék megértését. Ez utóbbi különösen fontos az erődített telepeknél és földváraknál, ahol a szükséges látószög és a gyakorlott szem hiányát pótolhatja a légifotó és a felmérési rajz. A képek forrását a képaláírás végén zárójelben adtuk meg. Az illusztrációk legnagyobb részét publikációkból származnak, ilyenkor az irodalomjegyzékből kereshető ki a forrás a szerző neve és a megjelenés dátuma alapján.

Az ismertetésekben előforduló szakkifejezések, fogalmak, régészeti kultúrák rövid magyarázatai a kötet végén elhelyezett glosszáriumban találhatóak.

Azok számára, akik csak egy-egy helyszínrre kíváncsiak, illetve egy-egy korszakhoz vagy témakörhöz tartozó helyszínek iránt érdeklődnek, a kötet végén levő mutatók segítik a keresgélést, az információk gyorsabb megtalálását.

I. RÉGIÓ

G 3

3

1

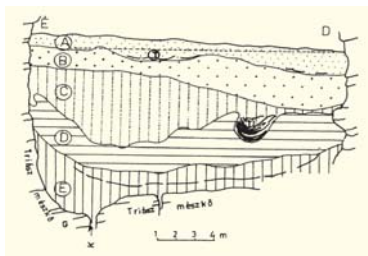
Tatabánya-Szelim-barlang

Megközelítés: A ma már Tatabánya városrészének számító Bánhida fölé magasodó Kőhegy sziklaperemén áll a hatalmas bronz turulmadár, a bánhidai csata emlékműve. Tőle északra a sziklaperem alatt nyílik a Szelim-barlang, melynek nagy négyszögletű szádja jól látható az útról és a vasútról is. A Turul-emlékműtől sétáit vezet a barlanghoz. Bemenni azonban nem a lentől látott nagy nyílason tudunk, hanem egy oldalsó hasadékon át.

A lenyűgöző méretű üregbe lépve a falakon szembeötlőnek a triász kori mészkő ferde padokban elváló rétegei, amelyek között a barlang kialakult. Középen széles kürtő nyílik a tetőre. A barlangot 1932-34-ben tárta fel Gaál István. Az üregben felhalmozódott, helyenként 12,5 m vastagságú kőtöltést 5 rétegre tagolta (A-E). Az A réteg a holocénben, a többi a pleisztocénben, az utolsó eljegesedés (Würm) idején jött létre. A pleisztocén rétegek állatsontanyagában végig a barlangi medve van a legnagyobb számban, csak a lösz (B réteg) alsó felében egészen másfajta kőszkizók kerültek elő. Ezek a Jankovich-barlang leleteire emlékeztettek, ezért előbb a felső paleolitikumba, a Protosolutréen kultúrába, majd a dunántúli Szeletienhez sorolták be. A budapesti Remete-Felső-barlang ásatása után a dunántúli Szeletien többi lelőhelyével együtt ez a leletanyag is a középső paleolitikus Jankovichien kultúra emlékényává lett. Leleteit a Magyar Nemzeti Múzeum őrzi. (M. Zs.)

A Szelim-barlang óriási terme (fotó: Mester Zs.)

A Szelim-barlang rétegsora (Vértes 1965, 14. ábra)

- T. DOBOSI V.: Óseemberek az Által-ér völgyében. Tata 1999.
- GÁBORINÉ CSÁNK V.: Az óseMBER Magyarországon. Budapest 1980.
- GÁBORINÉ CSÁNK V.: A Remete Felső-barlang és a „dunántúli szeletien”. Budapest Régiségi 26 (1984) 5-32.
- HILLEBRAND, J.: Die Ältere Steinzeit Ungarns. Archaeologia Hungarica 17, Budapest 1935.
- VÉRTEs, L.: Die archäologischen Funde der

Időrendi táblázat

Az őskor egyes korszakainak főbb régészeti kultúrái Magyarország területén
(Kovács T., Raczky P. főszerk.: A Magyar Nemzeti Múzeum őskori aranykincsei. Budapest 2000, 14. old. időrendi táblázata nyomán módosítva és kiegészítve)

